

УДК 811.161.2:341.383

МОВНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Лариса ГУЦУЛ, Олександра ГУЦУЛ (Кіровоград, Україна)

Стаття присвячена питанню про правовий статус української мови в Російській імперії у другій половині XVIII ст. На основі використання нормативно-правових актів державного походження з'ясовані тенденції мовної політики російського уряду та виявлені витоки її антиукраїнської направленості, які проявилися в XIX ст.

Ключові слова: мовна політика, правовий статус, історія української мови, російське право періоду імперії XVIII ст., адміністративний указ, церковнослов'янська мова, богословські книги, богослужбові книги, державна цензура.

The article is dedicated to the question of the Ukrainian language juridical status in the Russian empire of the XVIII century. On the basis of the state normative-legal acts of the XVIII century the Russian government language policy trends are revealed and the origins of the anti-Ukrainian orientation in the XIX century are disclosed.

Key words: language policy, juridical status, the history of Ukrainian, the Russian empire legislation of the XVIII century, administrative edict, the church Slavonic language, theological books, divine service books, state censorship.

Постановка проблеми. XVIII століття – це час зародження мовної політики в Російській державі. Запропонований історико-правовий та мовознавчий коментар на основі використання нормативно-правових актів Російської держави XVIII ст., яка будувалась за принципом загальноімперського універсалізму, дозволяє з'ясувати тенденції мовної політики російського уряду, виявити витоки заборони української мови. А вже із середини XIX ст. мовна політика Російської імперії має відверто антиукраїнське спрямування, а курс на витіснення української мови офіційно закріплюється Валувєвським циркуляром 1876 р.

Як дозволяють стверджувати досліджені нами історичні джерела та наукова література, у XVIII столітті в Російській державі ще не було в практиці того, що пізніше стало називатися «мовною політикою», вона тільки зароджувалась. Це словосполучення нами використано лише умовно, враховуючи те, що своє реальне оформлення воно отримує тільки в XIX ст.

Мовна політика – це сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи. В багатонаціональних державах мовна політика є складником національної політики, вона віддзеркалює її принципи, відповідає панівній ідеології. Спрямування і форми впровадження мовної політики детерміновані існуючим суспільним ладом, режимом правління, міжетнічними відносинами в економіці, культурі, релігії тощо. Мовна політика здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти зняттю національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин [16, с. 357].

У XVIII столітті тільки виникає проблема будь-якої багатонаціональної і полікультурної країни: як поєднати використання мови загального спілкування (уніфікаторська мовна політика) з розвитком мов національних меншин. Російська імперія мусила вирішувати цю проблему.

Як влучно стверджує В. В. Лучик, перебування України в складі різних імперій спричинилося до того, що в душах і свідомості українців розвинувся комплекс меншовартості рідної мови, і найбільше постаралися в цьому плані Російська імперія і радянська система, що, зрештою, і зумовило поступове витіснення української мови російською на периферію суспільного життя [12, с. 4]. Одним із кардинальних кроків у цьому напрямку був Сенатський указ 1720 року, який можна вважати проявом політичної антиукраїнської сваволі, а також освітня політика російського уряду другої половини XVIII ст. Мовна політика поступово змінюється у напрямі насильницького звуження функцій української мови [16, с. 358].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історія української мови актуальна та полемічна. Помітно розширилося коло дисциплін, які вивчають її з точки зору своїх задач, а також залучених історичних джерел.

Розмірковуючи щодо проблеми статусу української мови в Російській імперії XVIII ст., виправданими, на наш погляд, є хронологічні рамки: час реформ Петра I та Катерини II. У них можна застосувати ретроспективний метод дослідження, який дозволяє в потоці історичних подій виділити об'єкти для спостереження, прослідкувати динаміку їх розвитку на основі кінцевого стану явища.

Проблеми функціонування мови в Російській державі XVIII ст. досліджували як мовознавці, так і історики: Е. Анісімов, Н. Д. Бабич, І. Власовський, М. П. Дем'янюк, А. Д. Івинський, В. О. Ключевський, Б. І. Краснобаєв, Л. А. Чорна, А. Кримський, В. Н. Латкин, М. В. Ломоносов, В. В. Лучик, І. І. Огієнко, О. А. Омельченко, І. В. Поздєєва, В. Потульніцький, М. І. Сизиков, В. А. Ципін, В. С. Шульгін, А. Яковлів та інші.

Авторами пропонованої праці вже були досліджені перші нормативно-правові акти I чверті XVIII ст., які регламентували використання української мови на теренах Російської імперії, виявлені нормативно-правові акти, які лягли в основу законодавчого регулювання мовної політики Російської імперії I чверті XVIII ст. та поданий цим актам історико-правовий коментар (див. статтю «Правовий статус української мови у I чверті XVIII століття») [3]. Зосереджена увага на часі реформ Петра I. Дослідження Сенатського указу 1720 р. дає змогу стверджувати, що це адміністративне розпорядження мало на меті не лише встановлення цензури релігійних книг, а було одним із визначальних кроків поступового витіснення української мови російською.

Дослідник історії української церкви І. Власовський появу указу пов'язував з політикою російського уряду, яка була спрямована на підпорядкування церкви державному контролю. У зв'язку з цим київській та чернігівській друкарням заборонялося друкувати "надалі нових книг, а тільки попередні церковні", а "ці попередні видання було наперед встановлено повну однозгідність їх з такими ж церковними книгами" російськими [2, с. 57]. Як прояв "політичної антиукраїнської сваволі" оцінює Н. Д. Бабич заходи царського уряду того часу щодо української мови та культури загалом [1, с. 6]. Аналогічна точка зору викладена на сторінках енциклопедії «Українська мова»: «1720 видається царський указ про заборону видання Києво-Печерською і Чернігівською друкарнями нецерковних книг, а також про наступний випуск книг лише російським варіантом церковнослов'янської мови. Витіснення українського варіанта церковнослов'янської мови з церковного вжитку спричинило зміну мовної орієнтації шкіл, а також Київської академії, що, в свою чергу, полегшило царській владі зросійщення суспільного життя в Україні» [16, с. 358].

Оскільки в указі йшлося про регламентацію видання богослужбових книг, то він став одним із свідчень поступового процесу, започаткованого ще в XVII столітті, обмеження, а в подальшому й ліквідації державної та церковної автономії України. Зауважимо, що жоден автор не вважав за необхідне проаналізувати політику царського уряду, виходячи із ситуації, що склалася в першій чверті XVIII ст. в суспільно-політичному та церковному житті самої Росії.

Отже, Сенатський указ 1720 року визначається дослідниками першим кроком російського уряду в напрямку витіснення української мови.

Мета написання статті. Мета нашої розвідки – дослідити мовну політику російського уряду за часів Катерини II. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати російську мовознавчу думку другої половини XVIII ст. про українську мову; 2) з'ясувати освітню політику російського уряду другої половини XVIII ст.; 3) дати історико-правовий та мовознавчий коментар на основі використання нормативно-правових актів Російської імперії XVIII ст., що дозволить з'ясувати тенденції мовної політики російського уряду.

Виклад основного матеріалу.

Вступаючи на престол, Катерина II опинилася перед складною дилемою. З одного боку, вона вважала за потрібне укріпити центральну владу, уніфікувати державне управління з метою консолідації імперії. З іншого: *"Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, нарушитъ оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако и называть их чужестранными*

и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостью" [13, с. 348].

Суперечливість задач внутрішньої політики позначилися на всіх її складових, включаючи цензуру та, говорячи сучасною мовою, "мовній політиці". Але, перш ніж перейти до названих сюжетів, слід коротко охарактеризувати російські філологічні уявлення II половини XVIII ст. про українську мову.

М. В. Ломоносов уважав, що російська мова є однією із слов'янських та її "можно разделить на три диалекта: 1) московский, 2) поморский, 3) малороссийский... Третий больше всех отличен и смешен с польским." [11, с. 608; 9, с. 51]. Відзначивши схожість російської та української мови, він вважав: "хотя сей диалект ("малоросійський") с нашим очень сходен, однако его ударение, произношение и окончания речений от соседства с поляками... попортились" [10, с. 83].

В "Сравнительных словарях всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы" 1787 р., підготовлений до друку відомим ученим П. С. Палласом та в складанні якого взяла участь Катерина II, читаємо: "Между славянскими наречиями, из коих российское первое занимает мест ...", "Малороссийское наречие мало отлично и само по себе часто есть не что иное, как российское на польский образец премененное, которое и в употреблении токмо в Украине и малой России" [14, с. 8].

Близька до вищесказаного точка зору І. А. Переверзева, автора "Топографического описания Харьковского наместничества" 1788 р.: "Сие роковое отделение Южные от Северные или Великие России преобразило навсегда оные жители так, что из того явилась как-будто бы иноплеменная какая нация, от сего произошел малороссийский, украинский диалект, как удельный язык славянского племени" [15, с. 19].

Звернемо увагу на важливі оцінки мовної ситуації в Україні, вислови "иноплеменная какая нация", звернені до українців. Як пише автор "Топографического описания Харьковского наместничества", жителі "Южной России, отлученные один от других расстоянием мест, инородным владением, различным чинопроведением, гражданскими обычаями, речью, некоторые религиею (униею), ..., взирают один на другого не так, как на иноязычного, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках, что для обеих сторон показывается странным явлением..." [15, с. 18].

Оскільки "Описание", написане за наказом Катерини II, пройшло цензуру, то сказані в ньому судження можна розглядати як офіційні. Цікаво, що І. А. Переверзеву належить праця, покликана допомогти українцям використовувати російську мову: "Краткие правила русского правописания для употребления малороссиан по свойству украинского диалекта", опубліковані в Москві в 1788 р.

Тоді ж, у II половині XVIII ст. були зроблені спроби створити українсько-російські словники. Вони свідчать про те, що в даний період з'являється ідея української мови як рівноправного партнера церковнослов'янської мови та провідних європейських мов, цінності її лексичного фонду, яким збагачувала російську мову. [4, с. 18 – 19].

Отже, російська мовознавча думка другої половини XVIII ст. виходила з тієї тези, що існує великоросійська мова, яка складалася з російської, української і білоруської мов (наріч). Причому сама українська мова сприймалася як російська, яка знаходилася під сильним впливом польської мови.

Перейдемо до розгляду освітньої політики російського уряду другої половини XVIII ст., до питань інших мов, які складають зміст "мовної політики".

В імперії розуміли, що багатонаціональний склад населення є серйозною причиною для турбот щодо видання "пособий и объяснений для истории народов и знания языков..." [14, с. 6]. Ось чому в народних училищах, "кроме правил языка российского, яко природного", наказано викладати декілька мов, у тому числі латинську, грецьку, арабську, китайську, які "пользою служит могут" та важливі "по соседским обстоятельствам", "по употреблению его в общежитии", "по немалым того народа населением, особливо же в двух последних губерниях состоящих" [6, с. 1012 – 1013; 17, с. 647 – 648]. У Прибалтиці, де була розповсюджена німецька, відкривались школи з викладанням на цій мові [7, с. 1006 – 1007].

Що стосується російської мови, то в другій половині XVIII ст. в освіченому суспільстві все більш усвідомлювалася необхідність у її *"вычищении и обогащении"*, пошуку *"новых слов"*, *"вразумительное и сильное оных употребление"*, розробці граматики, риторики, складанні словників [8, с. 1024]. Для цього, як вважала Катерина II, слід уникати крайнощів у використанні слів іншомовного походження (передусім запозичених з французької мови) та дистанціюватися від педантів, які навіюють на читачів *"скуку"* [15, с. 21 – 23]. Будь-які заходи з обмеження використання слов'янських мов, у тому числі української, вона не передбачала.

Повертаючись до історії цензури, слід сказати, що протягом усього XVIII ст. нормалізація державного контролю за інформацією носила епізодичний характер. Тим не менш, до кінця століття сформувалася змішана (духовна і світська) попередня цензура. Важливими для неї стали проблеми захисту православного вчення, інтересів держави (передусім влади монарха) та суспільної моралі.

Таким чином, освітня політика Російського уряду II половини XVIII століття мала прагматичний характер і виходила з того факту, що населення імперії було багатонаціональним, що потребувало необхідності навчання чиновників та офіцерів західним та східним мовам.

Виходячи із сказаного, можна стверджувати, що з XVIII століття в Російській державі розпочинається процес формування мовної політики, який знайшов своє завершення як антиукраїнський у другій половині XIX ст. XVIII століття – час зародження мовної політики. Її можна охарактеризувати як прагматичні дії уряду, пов'язані з необхідністю проведення адміністративних, воєнних, освітніх реформ. Для її здійснення потрібні були освічені виконавці, які повинні були знати європейські та східні мови. У цьому контексті українська мова («малоросійська») сприймалась як один із різновидів «великоросійської» (як російська і білоруська). Як вважали науковці XVIII століття, вона була результатом впливу польської мови на російську. Оскільки використання останньої на той час не було чітко регламентоване, необхідні граматичні правила лише розроблялись, то, зрозуміло, не мало бути і чітких приписів щодо обмеження застосування української мови.

Висновки.

У наслідках законотворчої діяльності російського уряду другої половини XVIII ст. можна визначити такі нормативно-правові акти, використання яких призводило до витіснення української мови з культурного життя суспільства на українських етнічних теренах Російської держави. В освітніх закладах переважно викладались західноєвропейські, класичні, східні мови та російська мова як засіб загальнодержавного спілкування. Українська мова розглядалась науковцями того часу як сплюндрована польською російська мова. Потрібно зауважити, що на той час ще не завершився процес формування української нації – носія української мови. Між тим важлива роль у цьому процесі належить саме мові. Адже взаємозалежність націєтворення і розвитку мови беззаперечна. Це також означає, що, для того, щоб російський уряд міг переслідувати спроби застосування української мови, необхідно, щоб вона вже була розвинутою, тобто реальним об'єктом для заборони.

Загалом у XVIII столітті тільки зароджується проблема будь-якої багатонаціональної і полікультурної країни : як поєднати використання мови загального спілкування (уніфікаторська мовна політика) з розвитком мов національних меншин. Імперія не могла вирішити цю проблему.

Тільки в незалежній демократичній Україні конфліктна ситуація подолана на основі Конституції та Європейської Хартії регіональних мов, яка є частиною українського законодавства. До такого правового рішення Україна йшла декілька століть.

Перспективи подальших досліджень означеної проблеми вбачаємо в розгляді політики російського уряду щодо української мови в XIX столітті, виявленні основних віх цього процесу – витоків заборони української мови. А також у розробці ретроспективного методу історико-правового та мовознавчого дослідження на основі використання нормативно-правових актів Російської імперії XVIII – XIX ст., що дозволить з'ясувати тенденції мовної політики російського уряду.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови / Н. Д. Бабич. – Львів., 1993. – 245 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський – К., 1998. – Т. III. – 423 с.

3. Гуцул Л., Гуцул О. Правовий статус української мови у I чверті XVIII століття / Лариса Гуцул, Олександра Гуцул // Наукові записки. – Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – Вин. 138. – С. 313–317.
4. Дем'янюк М. П. Українське мовознавство XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец.10.02.01 «Українська мова» / М. П. Дем'янюк. – К., 2006. – 21 с.
5. Ивинский А. Д. Литературная политика императрицы Екатерины II: «Собеседник любителей российского слова» : автореф. на соискание ученой степени канд. филол. наук / А. Д. Ивинский. – М., 2009 – 25 с.
6. Именной, данный комиссии о учреждении народных училищ. 27 сентября 1783 г. – ПСЗ-І. – Т. XX. – № 15.834 – С. 1012 – 1013.
7. Именной, данный Сенату. 29 августа 1783 г. – ПСЗ-І. – Т. XXI – № 15.826. – С. 1006 – 1007.
8. Именной указ директору Академии наук Е. Даниловой. 30 сентября 1783 г. – ПСЗ-І. – Т. XXI. – № 15.839 – С. 1024.
9. Ломоносов М. В. Российская грамматика / М. В. Ломоносов. – СПб., 1755. – 145 с.
10. Ломоносов М. В. Примечания о множественном окончании прилагательных имен. – В кн.: М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений. Труды по филологии 1739 – 1758 гг. – М., Л., 1952. – Т. VII. – С. 83 – 101.
11. Ломоносов М. В. Материалы к трудам по филологии. В кн.: М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений. – М., Л., 1952. – т. VII. – С. 608 – 627.
12. Лучик В. В. Ретроспективний і перспективний погляд на статус української мови як державної / В. В. Лучик // Наукові записки. – Випуск 30. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. Винниченка, 2000. – С. 4 – 12.
13. Наставление Екатерины II князю Вяземскому 1764 г. //Сборник Русского исторического общества (далее – РИО). – 1871. – Т. VII. – С. 348 – 354.
14. Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы. – СПб. – 1787. – Часть I. – 245 с.
15. Топографическое описание Харьковского наместничества. – М. – 1788. – В кн.: Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К. – 1991. – С.19 – 25.
16. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблук та ін. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 357 – 358.
17. Устав народным училищам в Российской империи. 5 августа 1786 г. – ПСЗ – І – Т. XXII. – № 16.421. – С. 647 – 648.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Лариса Гуцул – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія української мови XVIII – XIX століть, правовий статус української мови, акцентологія ономастичної лексики, відтопонімний словотвір.

Олександра Гуцул – студентка 4-го курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія української мови XVIII – XIX століть, історія держави та права.